

KRŠĆANIN NA BESPUCU ZAJEDNIŠTVA

Dr Vjekoslav BAJSIĆ

Predmet ovoga referata iskristalizirao se u diskusiji oko Crkve kao zajednice ili zajedništva. Ako je ovdje riječ o liku ili o nekom temeljnom ponašanju kršćanina, onda se pitanje oko toga postavlja u prvom redu s obzirom na zajednicu i zajedništvo. Hitnost toga pitanja bit će razumljiva već iz današnjeg velikog naglašavanja komunitarnosti u Crkvi i Crkve kao zajedništva vjernika.

Zadaća je u svom cilju praktične naravi, jer se ovdje pod zajedništvom ne misli ni neko čisto onostrano zajedništvo koje se ovdje na zemlji ne ostvaruje, nego se u nj samo vjeruje, ni »birokratsko« zajedništvo što postoji samo u registrima župske organizacije, a ni isključivo »psihološko« zajedništvo koje se očituje samo u, inače možda vrlo intenzivnom, osjećaju pripadnosti nekom načinu života ili osjećaju vjernosti nekim grupnim simbolima i mišljenju. Misli se naprotiv živa cjelovitost međusobnih odnosa kršćana koja će nam dati pravo i mogućnost da Crkvu kao zajedništvo doista stvarno i nađemo, a ne samo umišljamo.

No ostvarenje toga praktičnoga cilja nailazi na razne prepreke. Neke od njih proizlaze iz društvenog okoliša Crkve a neke iz Crkve same. Čini se opravdanim tvrditi da postoje mnoge nejasnoće o tom kako i gdje zahvatiti, jer su upute što se o tom daju ili previše općenito formulirane ili se — u mnogo većoj mjeri — još nije dovoljno proučila ili uvažila antropološka strana stvari, poznavanje koje bi tek dopustilo da se korisno približimo konkretnom životu i načelima neposrednog djelovanja.

Sigurno je da kršćaninu norma ponašanja mora biti evanđelje. Odatle su izvedena pravila kršćanskog života i ideali koji ih konkretiziraju u slike vrijedne oponašanja. Postoji čitav niz razrađenih prijedloga, savjeta, sustava škola duhovnosti, nastalih tijekom povijesti što stoji na raspolaganju kršćaninu kako bi u smislu evanđelja oblikovao svoje življenje, postigao u većoj mjeri, na jedan ili drugi način, kršćansku savršenost. No sve je to raslo i razvijalo se *unutar društva koje je već bilo sabrano i, makar u svojim glavnim crtama, konstituirano kao kršćansko*. Zato nije bilo potrebno da se *opetovano posebno uočavaju i iznose norme ponašanja koje bi tek sabirale* kršćansko zajedništvo i omogućavale mu opstanak i rast u stranoj okolini. Kultura homogenog

kršćanskog društva, kao i svaka druga kultura, posjeduje po svojoj naravi dinamiku tradicije, te se jednom oblikovana sama nastoji održati nutarnjim zakonom ustrajnosti.

Upravo uslijed te pretpostavke da kršćansko zajedništvo postoji već time što nema drugih osim kršćana, ne pitajući o načinu i intenzitetu toga zajedništva, o njegovim preduvjetima i nutarnjoj zakonitosti, norme kršćanskog ponašanja smjerale su uglavnom, u svom izričitom obliku, prema individualnom opravdanju, svetosti i spasenju pojedinca, koji je ionako već živio u sklopu kršćanskog društva, uključujući govor o zajedništvu uglavnom u vidu specijalnih ili specijaliziranih tijela u Crkvi kao što su npr. redovničke zajednice ili organizacija službi, npr. kler. No kako danas samo društvo, dakle životni bazen u kojem se miču i žive kršćani, nije više kršćansko, a često je svjesno nekršćansko, to se i pitanje o specifičnom ponašanju kršćana međusobno i prema drugima mora postaviti u posebnoj jasnoći. Iz takve nakon mnogih stoljeća posve nove situacije i relativno kasna uočavanja njezine posebnosti proizlazi hitnost i važnost pitanja o zajedništvu kršćana i njegovih psihosocioloških uvjeta, no i spoznaja da smo s tim pitanjem tek na početku, u vrlo općenitim formulacijama i zahtjevima, i prema tome još uvijek daleko od korisne praktične primjene.

Mislim da je potrebno odmah reći da je riječ o nastojanju oko jedne nove metodičke točke gledanja na kršćanski život koja bi tek imala omogućiti da se uoče teološki i antropološki problemi kršćanskog ponašanja u smjeru ostvarivanja i življenja kršćanskog zajedništva (s naglaskom na zajedništvu) koje danas — kako rekosmo — nije više dano samim društvom, te nipošto nije više nešto samo po sebi razumljivo kao supstrat života Crkve ili pojedinačne pobožnosti o kome ne bi trebalo voditi posebne brige.

Pri tom nas čekaju dvije zadaće, svladavanje kojih sigurno prelazi mogućnosti jednoga referata, te bi zahtijevalo temeljitije proučavanje i veće napore. Zato je ovaj referat u isti mah poziv da se ujedine i potaknu nastojanja oko ove teme kako se ne bismo i nadalje vrtjeli u krugu previše generalnih zahtjeva, oko kojih se svi slažu a koji su napokon bespomoćni jer im nedostaje jasan metodički kontakt s praksom.

Budući da je govor o zajedništvu i zajednicama, jedna se od tih zadaća sastoji u osvjetljavanju zakonitosti fenomena ljudske društvenosti. Kao što sve dosadašnje metode duhovnosti, pojedinačnog življenja prema evanđelju, uvažavaju naravnu strukturiranost pojedinačne ljudske osobe: razum, volju, osjećajnost, činjeničnost ljudske tjelesnosti itd. kao pretpostavku, tako mora i nastojanje oko duhovnosti u smislu izgradnje zajedništva uvažavati naravnu strukturiranost ljudske društvenosti. Današnja psihologija i sociologija mogu nam s te strane pružiti vrlo vrijednih i osiguranih podataka s kojima nekada nismo raspolagali, te je i to sigurno razlog zašto II Vat. koncil preporuča te discipline u nastojanjima oko izgradnje kršćanske zajednice (v. npr. *Optatam totius* 20).

Druga bi zadaća bila pretresti Evanđelja i druge novozavjetne spise upravo u vidu pravila ponašanja koja omogućavaju kršćansko zajedništvo. Ako je Bog htio da se ljudi spase u zajedništvu (*Lumen gentium* 9) i to u jednom posebnom obliku zajedništva, onda je jasno da se evan-

deoske norme moraju na poseban način odnositi i na omogućavanje takvoga zajedništva u koliko posebno ovisi o ponašanju svojih članova, koliko god su se možda tijekom povijesti iz već spomenutih razloga tumačile u drugim vidovima — ili pak više ili manje zanemarivale — jer je naravna, politička zgrada Crkve bila dosta čvrsta i bez njih, ili tek bez njih. Tu bi sigurno bio dragocjen doprinos bibličara i kao takav vrlo poželjan.

Dinamika grupa otkriva da zajedničko življenje ljudi nije nikada jednostavno suegzistiranje pojedinaca bez ikakve pravilnosti. Određena organizacija nekog društva sa svojim zakonima i pravilima smanjuje i ublažuje konflikte među pojedincima zahvaćajući pri tom duboko u spontano ponašanje pojedinca, no tvrdnja da bi u pomanjkanju tih racionalnih, pozitivnih pomagala ljudi svršili u sveopćem kaosu nikako ne stoji. Postoji, naime, dublji iracionalni sloj ljudske društvenosti koji je ukorijenjen već u čovjekovoj animalnosti. Neki temeljni i vrlo žilavi načini ponašanja u smislu nekog zajedništva — mogli bismo zbog njihove krutosti govoriti i o okvirima — svojstveni su manje ili više i čovjeku i životinji. Tako majčinska ljubav nije nipošto izum čovjekove majke, nego prastara odlika životinje koja donosi na svijet potomstvo nesposobno da bez njezine posebne pomoći osigura trajnost vrste. Isto tako postoje neka karakteristična ponašanja koja omogućavaju nekim životinjama i čovjeku da žive u skupini, čoporu, zajednici. Zato sva smišljena organizacija, sve pozitivno normiranje ljudskoga zajedničkog života već pretpostavljaju tu dublju strukturiranost ponašanja, te većinom preuzimlju njezinu motivaciju kao »naravne« vrednote, tj. kao nešto samo po sebi razumljivo što ne treba obrazlagati. Svima je jasno da je dobro biti jak, hrabar, solidaran, društveno spretan i pametan itd. Te duboko u animalnosti ukorijenjene načine ponašanja možemo pronaći ne samo u skupinama ljudi nego na sebi svojstven način i u čoporima vukova, stadima konja, u kokošjem dvorištu, među papigama, gušterima, kornjačama itd.

Razlika koja pri tom postoji između ljudi i životinja proizlazi poglavito iz toga što je čovjek nasljedno daleko manje određen u pojedinostima svoga ponašanja nego životinja. Etnološke analize raznih ljudskih skupina pokazuju da usprkos nekoj temeljnoj shemi postoje različite razlike u odnosima jedinki. U nekim skupinama vladaju agresija, strah, autoritaran nastup, dok su u drugima pojedinačne uloge daleko izjednačenije, tako da prevladava razumijevanje, blagost, uz manjak smisla za položaje moći, sloboda od društvenog straha i prisile, a da društvo ipak uspješno funkcionira. Ta se činjenica manje naravne determiniranosti i velikih razlika u stvarnom ponašanju čovjeka ovdje posebno ističe kako bi se uočilo da spomenuti animalni okviri ljudskog ponašanja nisu opet toliko kruti kako se većinom misli kad se neko stanovito društveno ustrojstvo sa svojim temeljnim načinima ponašanja jednostavno proglašuje »naravnim« ili vječnim. Zato se neke »prirodne bestijalnosti« ljudskog ponašanja mogu uz stanoviti napor promijeniti u smislu humanijeg života. Dakako da ni tu ne valja pretjerati u iščekivanjima uzimajući kao da se sve može postići frontalnim naporom volje bez obzira na društvene datosti koje je često motiviraju.

Osnovna biološka shema ponašanja, što ga čovjek dijeli sa životinjama koje žive udruženo, jest stanoviti »hijerarhijski« poredak unutar

»čopora«. Kako u skupini ne bi neprestano dolazilo do međusobne nesigurnosti u odnosima, ustaljuje se stanovitim konfrontacijama između jedinki neki relativno stabilan poredak, ljestvica važenja koja omogućava trajniju egzistenciju grupe, neke zajedničke akcije ili raspodjelu rada: zna se tko pije i tko plaća. Djeca nekog susjedstva znaju i osjećaju tko je u kojoj prilici komu nadmoćan, tko vodi, a kome će morati ustupiti prednost ako žele ostati u grupi. Dakako da neprestano dolazi do povremenih kriza, koje se rješavaju novim konfrontacijama, tako da se potvrđuju stari odnosi ili oblikuju novi. Ta temeljna shema vrijedi za sve ljudske skupine: na radnom mjestu, u samostanskoj zajednici, među stručnjacima itd. Uvijek je izvanredno važno tko koliko vrijedi, tko je iznad a tko ispod, pa makar bila riječ samo o tom tko će dalje pljunuti. Zato jedan dobar dio naših problema i nisu stvarni problemi, nego osobne, često nesvjesne, jer animalne, brige važenja u nekoj situaciji pred nekim ili pred »samim sobom«.

Borbe što se pri tom vode ne moraju biti fizički ozbiljne. Često su te borbe svedene na ceremoniozne oblike, te prelaze u krvavu zbilju tek ako se protivnik na vrijeme ne povuče. Ovamo se može ubrojiti svakovrsno imponiranje, koje postizava svoju svrhu a da se izvana često i ne osjeti da je riječ o konfrontaciji. Pri tom slabiji (ili tko se osjeća slabijim) pokazuje stanovite konvencionalne znakove podložnosti te se tako potvrđuje ustaljeni poredak i problem je riješen. Znamo da se ne razgovara na isti način s nadređenima i s podređenima, a razlika se pokazuje i izvana u nastupu, glasu, gestama, stanovitim formulama, možda i u posebnom odijevanju. Imponira se već samom pojavom, fizičkom ili duhovnom snagom, agresivnošću, muževnošću ili ženstvenošću, znanjem, lukavošću, pobožnošću, položajem, titulama, vezama, odjećom, novcem itd. Ukratko: svime što može biti sadržaj neke i od suparnika priznate ljestvice vrednota. Kako se u kokošjem dvorištu zna koja kokoš smije nekažnjeno drugu kljavati, koja smije prva do hrane ili na bolje mjesto u prašini tako se i među ljudima zna komu pripada prvo mjesto, čije je govoriti i nalogati, a čije slušati i kad je nehigijenski staviti se nekome na put.

Koliko god nam se takve paralele činile možda uvredljivima ili neozbiljnima, one su dobro fundirane u stvarnosti i mogu se provjeriti opažanjem. Napokon mogu nam samo pomoći da bolje razumijemo nas same i naše brige te da naše djelovanje bolje usmjerimo na stvarne zadaće i probleme. Želi se reći samo to da je i čovjek *animal* i kao *animal* društven i prije svoje racionalnosti. Zato spomenuta ponašanja u stanovitim prilikama mogu biti iracionalna obzirom na željeni cilj, jer se svi ljudski ciljevi ne pokazuju unutar animalnih okvira. Agresivna galama i tučnjava mogu biti svrsishodne u prašumi kad se čovjeku suprotstavi medvjed, no mogu biti sasvim promašene u civiliziranom društvu, recimo u sukobima mišljenja. Ako je čovjek svojim razumom raširio okvire svoga djelovanja, onda je prisiljen da neprestano korigira svoju animalnu narav. Dobro je ako zna s čime zapravo ima računati.

Kao plod ljudske racionalnosti — možda bi bilo prikladnije govoriti o racionalnoj prilagodbi i preobrazbi animalne sheme — nalazimo jednu višu hijerarhijsku ljestvicu, ljestvicu organizacije. Ako se netom spomenuta predracionalna, automatska shema svrstavanja prema imponiranju,

prema rezultatima osobne konfrontacije zamisli kao prizemlje, onda bismo kao prvi kat, tj. kao nadgradnju, mogli naznačiti racionalno i svjesno svrstavanje unutar neke organizacije s njezinim nišama službi i funkcija. Takav organizacijski hijerarhijski red još više stabilizira grupu i daje joj stalnost i preko osobnih dodira u prostoru i vremenu. Potreban je u prvom redu tamo gdje je riječ o prostorno i vremenski većim skupinama, tj. gdje između pojedinih članova ne može biti takvih dodira da bi se hijerarhija iskristalizirala naravnim imponiranjem i tamo gdje se želi nadvladati relativna nestabilnost naravne grupe. To se postizava tako što se organizacija ne veže uz osobne kvalitete pojedinca koje odlučuju u spontanoj raspodjeli uloga, nego stvara apstraktnu ljestvicu, sustav niša kompetencije, koje zatim prema stanovitim kriterijima zaposjedaju uvijek izmjenljivi pojedinci. Tako se u pomanjkanju mogućnosti da se hijerarhizacija provede spontano osobnim kontaktima mnoštvo svladava kategorizacijom, klasifikacijom i sustavom. Taj apstraktni karakter organizacije omogućava joj da sa svojim statutima i tradicijama preživi pojedince i naravne grupe. Organizacijska hijerarhijska ljestvica ima sličnosti s hijerarhijom pojmova nekog logičkog sustava koji služi da se ujedini i sredi mnoštvo predmeta u prostoru i vremenu.

Organizacija je to bolja što su bolje definirane funkcionalne niše i međusobno podređene u sustav i što je više neki pojedinac, zaposjevši nišu, poistovjetio svoje ponašanje s funkcijama niše. Kako je organizacija jedini način da se veliko mnoštvo, bilo prostorno bilo vremenski, drži na okupu ili sjedini u smjeru nekog cilja, to poslušnosti, tj. stupnju identiteta vlastitog djelovanja s funkcionalnom definicijom niše, pripada vrlo važno mjesto u dinamici ljudskog društva.

Imamo, dakle, dva principa u oblikovanju zajedništva: strukturu prvoga reda, naravnog poretka po važnosti, koja se oblikuje osobnim dođirom i osobnom konfrontacijom; iznad i preko toga strukturu drugoga reda, organizaciju, koja se sastoji od apstraktne hijerarhije službi i položaja, što se zaposjedaju prema nutarnjim zakonima organizacije, ali i pod utjecajem strukture prvoga reda, tj. igrom snaga i veza, ili pak slučajem. Važno je međutim uočiti da u organizaciji kao takvoj u pravilu čovjek ne važi na osnovi vlastitog imponiranja, nego tek kao figura stanovite niše.

I u jednoj i u drugoj strukturi — u organizaciji više, jer su njezini elementi apstraktni — čovjek kao član strukture prisutan je tek kao uloga. Stabilnost grupe zahtijeva da ponašanje članova unutar grupe bude standardizirano. Nesigurnost što će drugi učiniti dovodi do zabune, straha i nepovjerenja, smanjuje mogućnosti komunikacije, slabi jedinstvo grupe i mogućnost njezina svrsishodna djelovanja. Važno je, dakle, da se zna što se od pojedinog čovjeka može očekivati (struktura prvoga reda) i što se od njega ima pravo očekivati (struktura drugoga reda). »Prava« u strukturi prvoga reda uvijek su izborna prava, prava jačega, dok se pravo u strukturi drugoga reda temelji na nekom objektivnom redu što ga svi članovi grupe prihvaćaju.

Ne ulazeći detaljnije u analizu uloge — usprkos njezine temeljne važnosti za sociologiju, gdje je uloga ono što je atom u fizici — valja naglasiti da je za našu temu od prvotne važnosti konstatacija da čovjek

nikada posve ne ulazi u svoju ulogu, iako se to često od njega traži te se i sam oko toga trudi ili dapače misli da mu je stvar uspjela. Za neka se zvanja smatra pohvalnim ili i nužnim da se čovjek sasvim utopi u ulozi, ali je drugo pitanje hoće mu to doista poći za rukom uopće ili bez štete za njegovu osobnost. Čovjek, naime ne raspolaže totalno sa samim sobom, a s druge strane ga zajedništvo nikada ne treba cijeloga — što bi značilo ne samo djelomičnu nego cjelovitu međusobnu ovisnost pojedinaca — tako da nešto od čovjeka uvijek strši izvan uloge, te se zato naziva privatnom sferom. Društvo, dakle, razbija čovjeka na sferu službe, posla, zanimanja, funkcije i na tzv. privatnu sferu. Kako čovjek po svojoj naravi teži za cjelovitošću, to će se uslijed te podjele neprestano manje ili više naći u konfliktu sa samim sobom i s društvom. Privatni problemi, koji se po definiciji ne tiču zajedništva, neprestano zahvaćaju u sferu uloge i ometaju glatko igranje onoga što drugi očekuju. Zajednica međutim brani ulogu, te kažnjava (prijezirom, negodovanjem, degradacijom, isključenjem itd.) narušavanje igre uslijed privatnih motiva. Ako netko iskače iz uloge — nekad će iskočiti već time što ima neke probleme koje ne predviđa uloga — grupa ili organizacija sile ga da se »popravi«, tj. da uđe u ulogu, da bude ono što se od njega očekuje; inače se igra s njime na drugi način.

Svatko, da bi mogao igrati svoju ulogu, mora imati neku sliku svoje uloge unutar zajedničke igre. Budući da već samo postojanje pojedinca u zajedništvu nužno zahtijeva prihvaćanje uloge i nekog hijerarhijskog mjesta, to se već odgojem (bilo svjesnim bilo nesvjesnim) pojedincu posreduje neka sa strane zajedništva prihvatljiva uloga preko koje dolazi do svijesti prihvaćenih vrednota u zajednici i do slike, ideala svoga ponašanja u zajednici. Čitav čovjekov život stoji pod pritiskom te slike. No kako je slika određena samo sa strane zajedništva i njegovih potreba — čovjek se rađa u već strukturirano zajedništvo — to otprve nije jasno da neka uloga, koja se prihvaća kao nešto samo po sebi razumljivo i jedino moguće, doista odgovara najdubljim potrebama pojedinca. Moguće je dapače da društvo igra neku igru s kojom je svatko nezadovoljan, ali nitko nema snage da prevlada inerciju sustava vrednota, jer se svatko boji sankcija društva ako deklarirano prestane sa svojom ulogom. Razumljivo je da će se pojedinac naći u neprestanoj konfliktnoj situaciji sa samim sobom ili sa zajednicom u kojoj živi ako se iskreno želi poistovjetiti s takvom ulogom. Dakako da može doći i do sukoba samih uloga.

Te konfliktne situacije — u koliko se ne rješavaju nekom tihom nutarnjom rezignacijom ili stanovitom manje ili više sebi priznatom dvoličnošću javnoga i privatnog života — ne iznose se pred zajedništvo iskreno i neposredno, jer zajedništvo nema uha za konfliktnu situaciju pojedinca i njegove privatne motive — koji su privatni, kako rekosmo, samo zato jer ih zajedništvo ne treba — te mu je stalo samo do ispravnog vršenja uloge. Stvar se pogoršava time što su mnogi od tih sukoba, uslijed prihvaćanja zahtjeva zajedništva kao nečega nužnoga i neizbježivoga, nesvjesni, tj. potisnuti. Čovjek automatski izbjegava svijest o bezizlaznosti svoje situacije, a saznanje o načelnoj neostvarivosti vlastitih temeljnih težnji unutar svake moguće konkretne uloge u nekoj zajednici dovodi čovjeka u očaj. Posljedica je toga da pojedinac stanovite svoje probleme ne može iznijeti pred zajednicu u stvarnom obliku, jer

ih nije ni svjestan. Zato ih nužno iznosi preko strukture samog zajedništva i njegovih vrednota nastojeći prividnim razlozima prilagoditi ulogu ili vrednote svojim potrebama, a da pri tom ne dovede u pitanje realizaciju one najdublje potrebe, tj. potrebe za solidarnošću zajedništva.

Tako postoji dvostruka tendencija koja čini nesretnim i nesređenim i pojedinca i zajedništvo: s jedne strane zajedništvo želi apsorbirati pojedinca u svojim ulogama, jer mu je stalo samo do uloge, a ne do pojedinačnih osobnih problema čovjeka kao cjeline, dok se s druge strane pojedinac brani te na maskirani način ipak prenosi svoje »privatne« probleme na razinu uloga i općih vrijednosti zajedništva dovodeći ih u pitanje ili dovodeći u pitanje njihovo istinsko funkcioniranje.

No i sam hijerarhijski poredak dovodi do neprestane borbe individualnih ambicija za željeno mjesto unutar hijerarhijske ljestvice. Takve pojave susrećemo svakodnevno i na svakom mjestu: borbu za važnost, za prestiž, za priznanje, za komandna mjesta, za pohvalu, za utjecaj, za naklonost, za dobit itd. U svakom dodiru s drugim neprestano se i nehotice i nesvjesno mjerimo i uspoređujemo predani osjećajima zavisti, učinjene nepravde i sl. ako mislimo da drugi ne odgovaraju našoj slici o njihovoj ulozi, ili osjećajima krivnje i stida ako osjećamo da svojim neuspjesima ne odgovaramo željenoj slici našeg mjesta na ljestvici. Riječ je, dakle, o neprestanoj borbi za mjesto, koje većinom u njezinoj banalnosti nismo ni svjesni i nerado je priznajemo, premda se sama činjenica vrlo jasno očituje već tim što nas se potezi i sudovi drugih tiču. Uglavnom će to biti borba pod maskom, jer se privatni motivi i interesi — imamo li možda drugih? — kako rekosmo, pred zajedništvom, koje zanimaju samo uloge, mogu uspješno očitovati samo unutar općeprihvaćenih vrednota, interesa i formulacija. Čovjek će daleko bolje ostvariti svoje interese ako ih pred zajedništvom ne iznese kao svoje nego kao opće. Zato je korisno tako utjecati na opće interese da se poklapaju s vlastitima.

Moderno društvo priznavši čovjeku načelnu društvenu jednakost, tj. pravo i načelnu mogućnost da zauzme bilo koju priznatu ulogu, postalo je vrlo kompetitivno društvo, jer većinom ima više kandidata nego poželjnih uloga. Američki karakterolog Sheldon kaže da je u današnjem društvu vrlo naglašena *somatotona*, borbena komponenta čovjeka: idealni su agresivni, uspješni ljudi, ljudi koji se znaju probiti. Zato se već od najranijeg djetinjstva čovjek odgaja u neumornom i neprestanom natjecanju, te je djetetu najurgentnija briga da negdje bude prvo, ili barem ne zadnje, jer će inače razočarati odrasle o kojima totalno ovisi, a koji su sa svoje strane potpuno zarobljeni vrijednosnim diktatima društva. Tako napokon dolazi do nerefleksnog svemoćnog uvjerenja da nije važno što čovjek stvara iz sebe, iz nutarnje pobude, prema zahtjevima nutrine, nego se sva važnost pridaje priznanju okoline u kojoj se živi. Nije važan sport, nego pobjeda, nije važno umjetničko djelo, nego nagrada itd. Očito je da automatski vrlo jako reagiramo na svaku pohvalu ili kuđenje i vrlo je teško oduprijeti se javnoj procjeni. No kako mnogima ne uspijeva zadovoljiti uvjete ocjene za kojom teže, a ni osloboditi vlastite ambicije od nametnutih vrednota, to nije čudo što često dolazi do neurotičnih pojava i stanja, kompleksa manje vrijednosti, hipohondrije, raznih strahova i sl.

Hijerarhijska struktura drugoga reda, tj. organizacija, budući da nije sustav živih osoba, nego funkcionalnih niša, nema zapravo posla sa živim ljudima nego s kategorijama i etiketama. Takvi »službeni« odnosi uopće ne dolaze u dodir s čovjekom kao konkretnom osobom, nego ga oslovljavaju samo kao nosioca neke oznake po kojoj pripada u neku kategoriju. Svaki je čovjek za organizaciju u biti zamjenljiv, dok u naravnim grupama — npr. u odnosu majka-dijete — nije uvijek. Osobni problemi su za organizaciju i njezine funkcije posve neinteresantni, jer je čovjek s kojim ima posla apstraktan, tj. već otprve lišen svojih posebnosti. Ako se netko uslijed osobnih problema uspostavi neprikladnim za neku organizacijsku nišu, zamjenjuje se drugim, prikladnijim.

Dakako da se organizacijski poredak, kao apstraktan, ne mora podudarati sa strukturom prvoga reda u nekoj konkretnoj situaciji — netko npr. dolazi u nišu za koju ga neposredna okolina ne smatra prikladnim — te i to može stvarati teškoće i sukobe.

Ovdje nije moguće iznijeti sve aspekte dinamike tih odnosa, ali je važno shvatiti da je riječ o nekim zakonitostima, koje se kao takve ne mogu ignorirati. Zato će biti jalovo poticati ljude u smislu nekog zajedništva općenitim, koliko god dobronamjernim riječima ako se pri tom ne uočavaju ili se zanemaruju zakoni koji vladaju dinamikom takvih odnosa.

Čovjek unutar kršćanske zajednice gradi sliku Boga i svojih odnosa prema Njemu na temelju informacija što mu ih daje sama zajednica. Zato će ta slika redovito imati također karakteristike uloga i ponašanja unutar dotičnog zajedništva, tako da je Bog često samo ekstrapolacija hijerarhijskog poretka grupe, prvi i najmoćniji u redu konkretnih odnosa i kao takav najsnažniji čuvar takvih odnosa. Na takav način zajedništvo jamačno najdjelotvornije nameće željenu ulogu pojedincu, jer Bog kao apsolutna stvarnost zahvaća i najskrovitije zakutke pojedinca. Odatle je jasna tvrdnja američkih sociologa (pozitivista!) da je religija snaga koja najjače stabilizira društvo.

Čovjek će pred tako shvaćenim Bogom nužno igrati neku ulogu, kako je mora igrati i pred zajedništvom da bi mogao u zajedništvu opstati. Igrajući ulogu vjernika, mjerit će neprestano svoje pobude i čine, sebe kao cjelinu prema uzornoj slici svoje uloge zaključujući iz toga na svoje dobre ili loše odnose prema Bogu kao što bi to činio i u svojim odnosima prema nekom predstavniku, nekom vrlo moćnom i utjecajnom članu zajedništva; osjećat će se od Boga prihvaćenim ili zabačenim već prema tome kako i koliko je dobro odigrao svoju ulogu. No kako se pred Bogom ništa ne može sakriti, osobni će problemi, tj. raskorak sa željenom slikom, biti toliko neugodni i neprihvatljivi da će možda biti potisnuti, jer bi čovjek »izgubio lice« priznavši se takvim kakav jest. No kako su problemi stvarni, a čovjek ih ne može riješiti jer su potisnuti, nesvjesni, to nastoje sami naći oduška prema već spomenutoj shemi, na maskirani način. Stvari se nastoje riješiti tako da čovjek unutar same religije nalazi izlika i mogućnosti da svoje skrivene porive provede u djelo na dozvoljeni način, tj. u interesu religije. Tako može doći do zlouporabe religije i službe u njoj u svrhu nadmetanja, vlasti, dobitka i drugih osobnih interesa, koji su često primitivni i grubi kao sve što je podsvjesno. Primjera zlouporabe religije u svrhu osobne moći, prestiža, mjesta i dobitka puna je povijest.

Čini se zato kadikad kao da postoje dva Boga, tj. dvije Božje slike. Jedan je Bog zajedništva, koji nastoji čovjeka posvema pretvoriti u ulogu, te nagrađuje čovjeka prema dobrom ili kažnjava prema lošem igranju uloge. Njemu nasuprot postoji Bog pojedinca kao cjelovite osobe, Bog njegove istine. Ovaj posljednji Bog ima malo veze s ulogama i klasifikacijom, jer se istina čovjeka pojedinca kao pojedinca — apstrahirajući, dakle, od njegove povezanosti s nekom strukturom zajedništva — ne definira u odnosu prema nekoj ulozi ili kategoriji: uloga zahvaća ponašanje čovjeka u ovisnosti o drugomu, koji ga, kako smo vidjeli, nikada ne treba *posvema*, a kategorija je zbroj pojedinaca po *nekoj* njihovoj oznaki. Zato Bog pojedinca ne može biti ni sam neka uloga, a ni pojedinac ne može stati preda nj u nekoj ulozi, jer tada ne bi stajao pred Njim u svojoj istini.

Odatle slijedi da čovjek ne može biti prihvaćen ili ne prihvaćen od Boga na osnovi igranja neke uloge, tj. zadovoljavanja ili nezadovoljavanja nekih općih pravila, zakona, nego može i mora pred Boga stati samo u svojoj istini, kakva god ona bila. No ako ga Bog prihvaća, onda to čini samo po svojoj milosti, tj. bez preduvjeta neke stanovite uloge, osim stava apsolutne otvorenosti sa strane čovjeka. Iako se čini da je čovjeku nemoguće živjeti u nekom zajedništvu ne igrajući nikakve uloge, tj. nastupajući sa svom svojom istinom, ipak je u smislu Kristovih nakana, tako se čini, nezaobilazno nužno da se pred Bogom nađe u svojoj istini. Zato je već odavle jasno da čovjekovo obraćenje neće biti jednostavna zamjena uloga; niti će kršćansko zajedništvo biti promjena dosadašnje igre u neku drugu, nego će morati biti zajedništvo koje vodi brigu o čovjekovoj istini. U to ime bi se moglo reći da je jedino ovaj posljednji »Bog pojedinca« Otac Gospodina Isusa Krista, a čini se da je ona prva slika Boga Bog farizeja i skriba, jer upravo ovi prihvaćaju čovjeka samo prema njegovoj ulozi i oznaci. Odatle je također jasno zašto zajedništvo već samo po sebi, pogotovo organizacija, nosi neprestanu tendenciju da od čovjeka učini farizeja. Bog sudu po istini, a zajedništvo po prividu. Toma Akvinski govoreći o povratku heretika Crkvi (II-II, q, 11, a. 4, ad 1) razlikuje Božji sud što uvijek oprašta heretiku koji se kaje i crkveni sud koji pretpostavlja da heretik koji je po drugi put otpao ne može više imati iskrena pokajanja. No ako zajedništvo po svojoj naravi teži u rečenom smjeru, potrebno je neprestano nastojanje i nadnaravna pomoć da se ostvari Božja nakana koja želi čovjeka u istini. Već SZ govori u tom smjeru: »U onaj dan nećeš se sramiti svih svojih nedjela koja si protiv mene počinio, jer ću ukloniti iz tebe tvoje ohole hvalisavce: i nećeš se više šepiriti na Svetoj gori mojoj, jer ću pustiti da u tebi opstane samo skroman i čedan narod . . . Oni više neće činiti nepravdu, neće više govoriti laži: u njihovim ustima neće se više naći jezik prijeverni« (Sef 4, 11—13).

Svi su ljudi jednaki pred Bogom. Ne zato što bi sačinjavali istu kategoriju, nego zato što Bog ne prihvaća čovjeka na osnovi njegove uloge u zajednici ili kategorizacije sa strane zajednice, nego s onu stranu svake ljudske usporedbe ili ocjene. Bog ne prihvaća čovjeka zato što je »vjernik« ili »svet«, nego je čovjek vjernik ili svet zato što se sav istinski, ne igrajući ulogu, predao Bogu. Predati se Bogu znači osloboditi se, biti oslobođen za vlastitu istinu. Ona je moguća samo zato što u vjeri postoji jedno apsolutno mjesto slobode za se, izvan po naravi možda

potrebnih, ali u stvari otuđavajućih spona i granica čopora i organizacije. Odatle je također jasno zašto je kršćanstvo u svojoj biti univerzalno i zašto je bližnji i Samarijanac.

Ako je Crkva sakrament spasenja kojim se ljudi usađuju u Krista i dolaze pred lice njegova Oca u istini, onda bi Crkva morala doista biti takvo zajedništvo koje omogućava pojedincu da se unutar zajedništva i preko zajedništva nađe u svojoj istini. Ako Crkva, naprotiv, znači samo posebnu organizaciju s novim nišama, skupinu s novim ulogama ili neku novu igru za položaje i važenje u čoporu, onda se ne vidi kako bi se time postiglo išta bitno drukčije od onoga što se može naći u bilo kojoj drugoj skupini ili organizaciji. Razoriti neku ljestvicu vrednota po kojoj je neko društvo oblikovalo svoje uloge i njihovu igru i nadomjestiti je nekom drugom ljestvicom znači, dakako, izmijeniti uloge, i donekle ponašanje ljudi koji ih igraju, no to zapravo samo znači dati staroj igri nove simbole i verbalne razloge, dok u stvari sve ostaje manje ili više isto: čovjek će se procjenjivati i boriti za mjesta uz neke druge izlike, ali nadalje ostati zapleten i podijeljen između svoje istine i izvanjskih zahtjeva zajedništva. Kršćanstvo mora, dakle, zahvatiti daleko dublje, u sam korijen stvari gdje dolazi do tog mučnog podvajanja. Ako Crkva ne može prijeći granice i okvire uloga, onda će moći u idealnom slučaju stvoriti neku teokraciju, gdje će se možda materijalno u društvu vršiti Božje zapovijedi — dakako osim one koja jamči pojedincu njegovu istinu — ali će to napokon biti najgore zajedništvo: pred ulogama i ocjenama civilnog društva čovjek se uvijek može uteći Bogu; pred igrom koja se čovjeku nameće kao Božja volja kome će se uteći? Dakako da se od svakoga člana crkvene zajednice traži da bude iskren i da ne razdvaja svoje istine od onoga što pokazuje pred zajednicom. No pri tom se većinom misli da čovjek *iznutra* treba da se tako prilagodi ulozima da bez problema za zajednicu zadovolji vanjske zahtjeve zajednice, tj. da igra istu ulogu pred zajedništvom (i pred Bogom »*koji ga uvijek gleda*«). Rijetko se, međutim, pita jesu li uloge tako definirane da čovjek unutar njihovih okvira može i naći i živjeti svoju istinu. Ako zajedništvo jedino vrši pritisak u smislu željenog vršenja uloge a konkretno ne pomaže čovjeku u rješavanju njegovih istinskih problema koji se javljaju mimo uloge, ili misli da se ovi mogu riješiti vanjskom moralnom prisilom ili nagovorom, što će onda čovjeku takvo zajedništvo? Jedino možda da dođe do nekog važenja na hijerarhijskoj ljestvici zajednice i do onoga što se time dobiva.

Zato kršćansko zajedništvo nije nipošto nešto glatko i jednostavno i ne rješava se zajedničkim recitiranjem Creda. Neprestani kompromisi tijekom povijesti ukazuju na taj problem. Čovjek pred Bogom ne smije težiti za prvim mjestima, javno se, međutim, vrlo pazi tko će dobiti koje mjesto, postoje liste precedencije, odgovarajući ceremonijal i stvarne pogodnosti; čovjek ne smije činiti dobro da bi ga ljudi vidjeli, moliti javno da bi ga hvalili, no zajednica hvali i nagrađuje samo ono što vidi te kudi onoga koji čini dobra djela u skrovitosti kao da ih ne čini; Krist zabranjuje da čovjek sudi čovjeka, da se mjeri s čovjekom, dok se unutar zajedništva neprestano mjeri, daju se često vrlo površni sudovi o pojedincima, mjere se motivi prije nego što su se shvatili ili ispitali njihovi istinski korijeni: evanđelje zahtijeva da pojedinac bude savršen kao Otac na nebesima, koji daje da sunce izlazi

nad dobrima i zlima i da kiša pada pravednicima i nepravednicima, tj. da se kršćanin ima tako ponašati prema drugima da ne bude uvjetovan njihovim odnosima prema sebi, nego da djeluje iz svog odnosa prema Bogu tj. iz obilja Božje dobrote i milosrđa, no to ne vrijedi, čini se za zajedništvo, jer ono i u ime Boga goni svoje protivnike, dijeli ljude na kategorije prema svojim predrasudama, tako da često i u borbi između zavađenih grupa kršćana — od kojih se svaka »bori za Božju stvar« — ne vlada više nikakav moral: »bog grupe« opravdava sve.

Rođenje čovjeka kao bića svjesna sama sebe i drugih nije toliko biološki koliko sociološki događaj; roditi se znači doći u stanovite odnose prema stanovitim ljudima, naći se zapleten u mreži stanovitih ponašanja i stanovitog vrednovanja. Ne znači li onda »biti ponovno rođen« prekinuti sve te odnose i sve započeti na nekoj drugoj osnovici. Ne zahtijeva li stoga Krist da se prekinu veze s obitelji — mislim na staru patrijarhalnu skupinu — koja nam je od malih nogu ucijepila tradiciju svoga ponašanja, svoju ljestvicu vrednota, svoje uloge?

No čini se da je koncepcija jednog zajedništva u istini nasuprot žilavoj ljudskoj stvarnosti toliko nerealna i utopijska da je teško zamisliti suvremenika koji bi odlučno pošao tim putem. Istina je da je u Katoličkoj Crkvi uvijek postojalo područje privatne ispovijedi, gdje je vjernik na stanovit način mogao izaći pred drugoga sa svojom istinom, no ispovijed i povjerenje duhovniku povremeni je čin, dok se svagdašnji život ipak većinom odvija u društvu »hvalisavaca« gdje se svatko stidi svoje istine, jer bi ga po njegovu mišljenju onemogućila da se »šepiri na Svetoj gori Božjoj«. Pa i kad se kajemo pred Bogom za grijehe, ne nastojimo li pri tom samo dokazati da nismo takvi kako bi se mislilo, jer se, evo, kajemo, te tako zarađujemo jedan poen u poniznosti pred Bogom?

Kad bi sve ovo što je rečeno bio samo neki opći zahtjev da valja nekako drukčije misliti i živjeti, bilo bi nerealno dati mu neku šansu. No, evanđelje donosi neke posve određene i praktične zahtjeve s neposrednim ciljem. Istina, vrlo radikalno, ali se baš u tom krije važnost zahtjeva. Neke se Kristove zapovijedi mogu shvatiti kao putokaz do »klasične« savršenosti pojedinca te čovjek slijedeći ih može malo pomalo izmijeniti svoje ponašanje i postići neki veći stupanj u nekoj kreposti, a da pri tom ne dolazi u pitanje Crkva kao zajedništvo; možda se mijenja samo stupanj njezine vjerodostojnosti pred ljudima. No ima zapovijedi koje tako duboko mijenjaju vjernikov nutarnji stav i prilaz drugima (i Bogu), te su toliko bitne za zajednicu da se bez njihova obdržavanja ne može govoriti o *kršćanskoj* zajednici. Ponavljam da nije riječ o tom kako bi se naravna dinamika grupe »pokrstila« i stavila u službu propagande vjerskih istina ili u službu moći i vanjskog utjecaja Crkve ili važenja crkvenog morala u društvu ili bilo čega drugoga, nego da se radikalno promijene sheme ponašanja. Ostaviti ovaj svijet i dati se u askezu da se bude veći pred Crkvom još uvijek znači samo »šepiriti se na Svetoj gori Božjoj«. Evanđelje što se tiče zajedništva, čini se, iznosi nešto novo što na neki način nadilazi spomenute strukture i prvoga i drugoga reda. Moglo bi se dapače reći da se u tom evanđelje razlikuje bitno od religioznosti uopće i to toliko da sama razlika između religioznosti i nereligioznosti postaje manje odlučujućom.

Evandjelje, čini se, želi upravo pomoći cjelovitomu čovjeku u njegovoj pojedinačnoj stvarnosti — koja se ostvaruje uvijek u nekoj zajednici — sačuvati njegovu cjelovitu istinu. Mora ga, dakle zahvatiti nekako s onu stranu uloga oslobađajući njegovo izvorno mjesto, koje nije definirano ulogama i kategorijama, tj. nečim društveno općim. Tek tako će se čovjek moći odnositi *istinski* i prema zajedništvu. Tek tako istina oslobađa: ne apstraktna istina opće spoznaje, nego prilaz dastosti cjelovitog vlastitog bitka.

Ako su, dakle, neke opće uloge, niše, kategorizacije kadre da prekriju čovjekovu vlastitost, valja u evanđelju tražiti onu zapovijed koja od čovjeka u zajedništvu traži i koja mu omogućava da nađe cijeloga sebe i cijeloga drugoga. Nije to zapravo ništa novo, jer se oduvijek u tom smislu govorilo o poniznosti, no nije riječ o poniznosti u smislu uloge, u kojoj čovjek igra pred drugima manjega postajući tako veći pred sobom i u očima drugih, niti u smislu nekog osobnog ukrasa uzvišene duše, nego u jednostavnom predanju vlastite istine Bogu i zajedništvu.

Stari skeptici znali su da padaju u kontradikciju ako ustvrde da je sve nesigurno i da se ništa ne može spoznati, jer bi tada barem to bilo istina da se ništa ne može spoznati. Negacijom istine tvrdila se opet istina. Radikalan izlaz iz situacije mogao se postići samo suzdržavanjem od tvrdnje. Na sličan način se iz odnosa uloga i etiketa, niša i kategorizacija ne može izaći drukčije nego suzdržavanjem od onoga što čovjeka gleda pod ulogom, etiketom, nišom ili kategorijom. A to je prilaz čovjeku s namjerom suda.

U tom smislu možda treba shvatiti evanđeosku zapovijed da ne sudimo kako ne bismo bili suđeni i ne osuđujemo kako ne bismo bili osuđeni (Mt 7, 1; Lk 6, 37).

Ako se u potezu približavanja čovjeku suzdržimo od suda i usmjermimo svu našu pažnju i zanimanje na čovjeka u cjelini kao na pojavu hoteci znati kako mu je, želeći slušati njegove tegobe i pitanja, onda postoji neka mogućnost da se oslobodi od straha i prisile igranja neke uloge te konačno onome koji tako sluša povjeri svoje probleme. Kad bi se čitavo jedno zajedništvo tako ponašalo, tj. zanimajući se za čovjeka ne radi suda i klasifikacije, nego iz želje da ga upozna i da mu pomogne naći sama sebe, da mu pomogne izreći svoje tegobe, svoje nutarnje prokletstvo što ga svatko na neki način makar nejasno osjeća, onda bi se odnosi između ljudi u takvom zajedništvu doista mnogo promijenili, već zato što bi cijelo zajedništvo doista nosilo terete svakoga, izrasla bi atmosfera povjerenja, o kojoj danas tek možemo sanjati i osjećaj jedinstva i pripadnosti, koji se danas samo naslućuje. Nepovjerenje među ljudima nastaje iz straha pred drugim, pred njegovim sudom, jer sud nastaje zapravo iz nemara za čovjeka. Živimo u svijetu promjene i mnoštva gdje se u kaosu raznih fenomena može naći samo tada neka sigurnost, neki oslonac, neka stalnost ako taj svijet klasificiramo po pojmovima i stavimo u sustav. To činimo dakako i s ljudima. No takvo se sistematiziranje postizava samo apstrakcijom, tj. ostavljanjem po strani pojedinačnih oznaka, onoga što je pojedinoj stvari vlastito. Sa stvarima možemo tako postupati, no ako postupamo tako i s čovjekom, onda ga zapravo pretvaramo u stvar, jer čovjek za razliku

od stvari ima neki nutarnji sadržaj od kojega se ne može apstrahirati. Takve apstraktne spoznaje i takvo klasificiranje ljudi može u praktičnom životu biti vrlo korisno, jer ljudi imaju doista zajedničkih crta, dok se s druge strane doista često susrećemo s čovjekom u funkciji stvari, aparata, mašine, tj. uvijek kada ga trebamo samo u nekom stanovitom pogledu. No kršćansko zajedništvo nije zajedništvo gdje se ljudi trebaju samo u nekom stanovitom vidu, nego gdje se trebaju radi spasenja, tj. u pitanju je istina svakoga. Zato već u intenciji prilaza čovjeku postoji usmjerenje prema pojedincu u njegovoj cjelovitosti, dok je intencija suda i sistematizacije uvijek apstraktna, tj. subsumiranje pojedinačnog pod opće i ne zahvaća cjelinu pojedinca. To zapravo znači da je naša konstituirana misao o bližnjemu i njezina intencija, koja se konkretno izražava u našem uvijek površnom orijentacionom sudu o bližnjemu, u biti protivna Božjem milosrđu. Istinska spoznaja drugoga ne izražava se nikako sudom na osnovi nekih oznaka, nego je uvijek otvoren i pažljiv dijaloški proces otkrivanja, s intencijom pomaganja a ne osude ili prosude. Osuda može pomoći zajedništvu da uspostavi ugroženo idejno jedinstvo, no u isti mah je u svom korijenu, u svojoj namjeri zaboravila cijelog čovjeka. Sudom se zajedništvo brani od neprikladnih ljudi, no kršćansko zajedništvo bi se nekako moralo brinuti baš za te neprikladne ljude, jer je Bog umro za sve i povjerio Crkvi brigu za sve. Istinska briga za svakoga ne odnosi se u prvom redu na teškoće koje zajedništvo na osnovi nekih svojih običaja i ponašanja može imati s nekim svojim članom, nego na stvarne teškoće toga člana, koje se uopće mogu doznati jedino ako se nekim prethodnim općim sudom, ili strahom pred osudom, ne blokira svako otvaranje. Ako čovjek zna da će zbog postojanja stanovitih nutarnjih problema biti pred zajednicom osuđen, da neće biti razumijevanja, jer se šablonski postupa, onda neće imati ni snage da ih izreče.

Čini se da tu negdje počiva i presudna granica između jedne zatvorene Crkve, čije se zajedništvo oslanja u prvom redu na neko jedinstvo sudova i prosudbi, mišljenja i ocjena, te tako otprve odbija svakoga koji ne odgovara kalibru zanimajući se u prvom redu za učvršćivanje takvih sudova i ocjena u ljudskim glavama, — to je ono što danas zovemo ideologijom — i otvorene Crkve, koja polazi od datosti ljudskih tegoba (ili grešnosti, jer je grijeh najveća tegoba) i čije se zajedništvo gradi na međusobnom iskrenom i dobrohotnom zanimanju jednih za druge, tako da će takvo zajedništvo sjedinjavati sve probleme stvarajući i istomišljenost u idejama ali kao posljedicu zajedničkih interesa za konkretnog čovjeka, dok se protivnim putem, stvarajući »istomišljenost« društvenom prisilom samo zatvaraju pojedinačni konkretni problemi, pospješuje farizejstvo, odnosno selenje izvan Crkve. I tu na svoj način vrijedi Kristova riječ da će upravo onaj koji želi sebe sačuvati izgubiti sebe.

Suzdržavanje od neprestanog, često automatskog međusobnog mješenja — osjećamo se npr. odmah zapostavljeni ako se hvali netko drugi, a ne mi — doprinijelo bi sigurno mnogo vedrijoj suradnji i u prvom redu usmjerenju energija na stvarne probleme, koji se često teško rješavaju zbog upletenih motiva osobnog važenja ili osjetljivosti, koja ide dotle da kadikad onemogućava i samo iznošenje ili formulaciju problema. Koliko puta se stvari ne mogu ni imenovati, jer će se netko pri

tom uvrijediti, ili pak se težnja za stvarnim razjašnjenjem pitanja smatra samo agresijom na nečiju osobu.

Ovamo bi se mogle uvrstiti još razne druge pojave u međusobnom ponašanju i navesti razni primjeri. No to je posao koji bih ovdje radije prepustio osobnoj meditaciji svakoga. Važno bi bilo da se shvate načelne veze.

Dakako da bi se moglo reći, da se time ništa novo ne iznosi, jer već zakon ljubavi — o kojemu se toliko govori — sve ovo nalaže. No čini mi se da je zakon ljubavi vrlo široko formuliran i često ljudi u konkretnom ne znaju što bi zapravo činili, osim nošenja nekih osjećaja prema čovjeku uopće. Zabrana suđenja je naprotiv negativna izreka te se u svojoj formulaciji odnosi na vrlo konkretnu aktivnost. I dok ljubav može biti vrlo teška, jer nalaže da se nešto čini, suzdržavanje od suda ne bi moralo biti tako teško, jer je riječ o tom da se nešto ne učini. Dakako da se može i mora pitati je li jedna posvemašnja apstinencija od suda moguća, kao što treba i pitati je li moguće društvo bez uloga prvoga ili drugoga reda. Zato se ovo upozoravanje na manjke ustrojstva zajedništva i organizacije ne smije shvatiti kao načelno protivljenje tim strukturama, nego kao nastojanje da se poprave njihovi nedostaci ili ako se ne mogu popraviti i ukloniti sasvim, da se barem uoče kako bi se uvijek s njima moglo računati.

Možda bi bilo vrijedno pokušati taj put.